

אילנה ארבל. פוקו וההומניזם.
אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר. 2006. 222 עמודים

אורי רם*

ספרה של אילנה ארבל על פוקו וההומניזם מתחיל בציטוט של מישל פוקו האומר "המורשה המעיקה ביותר שהורשה לנו המאה ה-19 – והגיעה השעה להיפטר ממנה – היא ההומניזם..." (עמ' 9). בספר זה מבקשת ארבל להציג את פוקו הצגה בהירה, ומתוך כך להסביר אותו ולקעקע את עמדתו בעת ובעונה אחת.

מהו ההומניזם? ההומניזם הוא הגרעין האידיאולוגי של המודרניות, תפיסה שלפיה מטרת ההיסטוריה היא מימוש עצמי אנושי הנסמך על תבונה ומוסר אוניברסליים. לשאיפה זו שותפים גם ליברלים וגם מרקסיסטים (שאותם מייצגת ארבל), אם כי הם חלוקים ביניהם בדבר האמצעים. מנגד, הפוסט-סטרוקטורליסטים (או הפוסט-מודרניסטים), שפוקו הוא נציגם, רואים בהומניזם שיח מתוחכם שמסתיר את הצורות המעודנות יותר אך המהודקות יותר של השעבוד המודרני. ארבל מבקשת להכניס סדר בוויכוח החשוב הזה, המתנהל זה עשורים אחדים.

בעיני מודרניסטים ביקורתיים, המשטרים הטוטליטריים של המאה העשרים הם בגדר סטייה מההומניזם. בעיני פוסט-מודרניסטים, ההומניזם הוא שסלל את הדרך לנאציזם ונתן את הציוד לקומוניזם, וזאת בשל הפיכת האדם האוניברסלי לאובייקט מופשט שמגויס ומושעבד לאוטופיות חברתיות. מנקודת ראות זו המשטרים הללו מעוגנים באותן התפיסות והשיטות שבהן מעוגנים המשטרים הקרויים דמוקרטיים; אלה ואלה הופכים בני אדם בהמוניהם לאובייקטים של מדע ושליטה. לפי פוקו, אין לאידיאות מעמד מיוחד, שונה, מזה של המעשים, שכן אידיאות הן מעשים מילוליים או מילים מעשיות. זה מקור ההבדל בין מושגים כמו שיח (דיסקורס) או סיפר (נרטיב) הלקוחים מהמילון הפוסט-סטרוקטורליסטי, ובין מושגים כמו מדע ואמת השייכים למילון המודרניסטי. בעוד המודרניסטים הביקורתיים מאמינים באידיאות של אמת ושחרור, אף אם הם שוללים חלק מיישומיהם ההיסטוריים, הפוסט-מודרניסטים גורסים שהאידיאות הנאצלות הללו הן רק מומנטים בפעולת המגרסה של ידע-כוח. זהו על רגל אחת הוויכוח הגדול בין המודרניות הנאורה לפוסט-מודרניות המתכחשת לנאורות: האם חשובים ההצדקה, התיאוריה, הרציונל, שבהם דבקים דוברי התבונה (למשל יורגן הברמס בתקופתנו), או ההבניה והפרקטיקה, כפי שסוברים "מכחישי התבונה", ובראשם מישל פוקו.

ארבל מבקרת את פוקו על כך שאינו מבטל אמצעי מודרניסטי כזה או אחר או מטרה מודרניסטית כזאת או אחרת כמקובל בוויכוחים פנים-מודרניסטיים, אלא את עצם אפשרות קיומן של אמות מידה רציונליות ואוניברסליות שעל פיהן אפשר להבחין בין נכון ללא נכון (האמת) או בין טוב לרע (הצדק) (בדבר ה"יפה" כבר הוסכם בתרבותנו שזהו עניין שרירותי למדי). יצירת אמות מידה כאלה, או יצירת ההצדקה להן, הייתה עיסוקה העיקרי של הפילוסופיה המערבית הנאורה וההומניסטית, שהיא מושא ביקורתו של פוקו. אמות מידה כאלה סיפק למשל עמנואל קאנט, שהניח סובייקט טרנסצנדנטלי כמסד הכרחי לקיומה של אוניברסליות

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

ואובייקטיביות; או גיאורג וילהלם פרידריך הגל, שתיאר את ההתפתחות ההיסטורית לעבר הכוליות כמסע דיאלקטי אל האמת והשחרור; או קרל מרקס שגרס שהאידיאות של המעמד השליט הן האידיאות השליטות, ולכן כשהמעמד השליטי יהיה האנושות כולה, כשהיא מגולמת במעמד העובדים, יתאחו זו עם זו האמת היחסית והאמת המוחלטת.

באו מישראל פוקו וסוללה של פוסט־סטרוקטורליסטים אחרים והכריזו על כל האמיתות המוחלטות והשיטות להגיע עדיהן כעל לא יותר מאשר נרטיב על, סיפור גדול שנועד להצדיק משטר כזה או אחר, הטלת משמעת כזאת או אחרת או החדרת מוטיבציה כזאת או אחרת; מוטיבציה לגלות את האמת, מוטיבציה להתגבר על הניכור, מוטיבציה לגאול את האנושות, מה לא. ומי שילם את המחיר? מאות מיליוני בני אדם שנרתמו והתגייסו ועבדו ונאסרו ונגרסו ונרמסו. ומכאן המסקנה הפוסטית: די לסיפורים הגדולים של המדע, של הלאום, של האנושות, המבטיחים עתיד טוב יותר. קדימה אל הלא־כול (וההכול) העכשווי, המקרי, היומיומי, החד פעמי. את האנטי רציונליות הזאת ואת האנטי נורמטיביות הזאת מבקשת ארבל לשלול.

בספר שלושה פרקים עיקריים. בפרק הראשון מוסבר מושג הכוח של פוקו – המעבר מכוח ריבוני (סוברני) של המשטר הישן (המלוכה האבסולוטיסטית) לכוח ממשמע (דיסציפלינרי) מודרני – ומוסבר ההבדל בין גישת פוקו ובין הגישות המודרניסטיות ביחס לכוח. הגישות המודרניסטיות רואות את הכוח כיכולת של סוכן א' לכפות את רצונו על סוכן ב', כשברקע מצויים אינטרס או אידיאולוגיה. אצל פוקו הכוח הוא מעין פקעת חוטים שאין לה התחלה וסוף, מפעיל או תכלית. היא מצויה בכול ויוצרת סובייקטים בעלי דפוסי התנהגות מסוימים. הכוח אינו אוסר, הוא מנרמל; להיות נורמלי פירושו להיות נתין של הכוח. אין הבדל בין בית חרושת לבית ספר לבית סוהר – כולם מוסדות ממשמעים. מוסדות אלה מייצרים בו בזמן גם ידע על בני אדם וגם את הכוח לנהל אותם ולשלוט בהם כאובייקטים (של הפסיכיאטריה, של הפאנולוגיה, של הרפואה וכיוצא באלה).

הפרק השני עוסק בהומניזם גופא. ההומניזם הוא התפיסה שהאדם הוא במהותו יצור תבוני, מוסרי ואוטונומי, ושהתכלית ההיסטורית היא אמנציפציה של האנושות. פוקו והפוסט־סטרוקטורליסטים שוללים ייחוס מהות אחת כלשהי לאדם ורואים את מאבקי השחרור הנעשים בשם ההומניות כהטלת סד מונוליטי וטוטליטרי על בני אדם, המחויבים להתאים עצמם לתבנית מומצאת כלשהי.

הפרק השלישי מתמקד ביחסים בין פוקו למרקסיזם. מאחר שהמרקסיזם הוא ענף עקבי במיוחד של המודרניות ההומניסטית, הרי הביקורת של פוקו, על המודרניות בכלל ועל מושגי האמת והשחרור ההומניסטיים שלה בפרט, חלה ביתר שאת על המרקסיזם. במידה לא מבוטלת ממשיך פוקו בקו טיעון שהתוו מרקסיסטים מערבים לפניו, ובייחוד הורקהיימר ואדורנו בספרם הדיאלקטיקה של הנאורות (Horkheimer & Adorno, 1973) שבו הראו כיצד התבונה הופכת משחררנית (אמנציפטורית) לדכאנית. אבל לפי ביקורתה של ארבל, פוקו איבד את המומנט הדיאלקטי, שמשאיר שמץ של תקווה. פוקו שלל את המרקסיזם לא רק משום שלא האמין בדטרמיניזם הכלכלי, אלא משום שלא האמין באפשרות של חברה משוחררת.

ארבל מזדהה עם הזעזוע שחש נועם חומסקי לנוכח מה שהוא הגדיר "הא־מוסריות המוחלטת" של פוקו (עמ' 59). הביקורת של ארבל ואחרים המצוטטים על ידה היא שפוקו מאבד כל יכולת להבחין בין משטרי דיכוי ובין דמוקרטיה ליברליות, בין מחנה כפיייה לבית הבראה. הקובלנות העיקריות של ארבל כלפי גישתו של פוקו הן שתיים: "ראשית יש קושי

להסביר במסגרתה כיצד המאבק לשינוי מהסוג שהוא מציע בכלל אפשרי; ושנית – לא ניתן להעניק באמצעותה טעם למאבק למען שינוי" (עמ' 118). במילים אחרות, תפיסת הידע-יכוח של פוקו שומטת את הקרקע הן מתחת לאפשרות להבין את החברה (גילוי האמת) והן מתחת לאפשרות לשנות את החברה (מאבק פוליטי). יתרה מכך, גם אם אפשר היה להבין ולשנות, לא היה לשם מה, לא היה טעם בדבר, שכן אין כל נקודה ארכימדית מוסרית שממנה מתבקש מאבק שחרור. בעיני ארבל, אם יש טעם לביקורת ההיסטורית של פוקו על המודרניות, הרי זה דווקא בגלל שהוא כן ממשיך – למרות הצהרותיו – את המסורת ההומניסטית הביקורתית; כי אם נקבל את הצהרותיו כלשונן, אזי אין טעם לביקורת ההיסטורית שלו (עמ' 14).

הבעיה הטמונה בביקורת של ארבל היא שהיא נכונה לשיטתה, אבל לא לשיטתו. מנקודת ראות מודרניסטית אכן קשה להבין איך ייתכן שינוי ומדוע בכלל לשנות לפי שיטת פוקו. אבל לנהל את הוויכוח בדרך זו פירושו לנהל שיחה בין חירשים. הרי פוקו שולל את נקודת הראות המודרניסטית שממנה ארבל מבקרת אותו. פוקו מסביר שאינו מעוניין בסוג השינוי שבו מעוניינים ההומניסטים ואינו זקוק לסוג ההצדקה שלו בזקקים ההומניסטים כדי לחולל שינוי. אך ארבל ממשכה להתווכח אתו כאילו זה העניין, והרי זה העניין שלה, לא שלו. אדרבה, פוקו גורס שהמטרה ההומניסטית אינה אלא מסווה נוסף למשטור ולמשמור של בני אדם ושאידיאולוגיית השחרור ההומניסטית אינה אלא מסווה נוסף לתיאולוגיה משעבדת. ועכשיו ארבל תשאל שוב – אז מה כן, ופוקו ימשיך להשיב ב־אז מה לא. התשובה "אז מה לא" אינה מספקת מענה לשאלה "אז מה כן"; את פוקו מוטב לקרוא בשביל הלא, לא בשביל הכן. כשמדברים על הומניזם אומר פוקו: "לא נותר לנו אלא לענות בצחוק פילוסופי – כלומר... בשתיקה" (עמ' 56).

הביקורת של ארבל מובילה לשתיקה מהסיבה שאותה כינה ההיסטוריון-פילוסוף של המדע תומאס קון חוסר קישוריות (incommensurability) בין פרדיגמות: אפשר ליישב מחלוקת כשיש מערכת מוסכמת של כללים ליישוב מחלוקת, אבל כשהכללים הללו הם נושא המחלוקת, יישוב המחלוקת נזקק לכלים חוץ פילוסופיים. לפיכך כדי לבקר את פוקו צריך לחרוג מהדין הפילוסופי ולראות אותו עצמו – את גישתו – כסימפטום למצב היסטורי או לתודעה האנושית בנקודה היסטורית מסוימת. עצם הדבר שפוקו אינו מאמין בהומניזם לא חשוב כל כך; אבל האפשרות שהאנושות אינה מאמינה עוד בהומניזם, או לחלופין שכבר ברור שאמונה כזאת יכולה להביא לידי תוצאות בלתי נצפות הפוכות – זה כבר מעניין. אולי זה קשור לאושוויץ? או להירושימה? או לטלוויזיה? השאלה היא אפוא אם אפשר להתייחס עוד אל האידיאות המודרניסטיות וההומניסטיות הגדולות כאל אמת או טוב צרופים, או שמא המציאות בכבודה ובעצמה מחייבת להיות פחות מציאותניים – במובן האפיסטמולוגי – ביחס לעצמה, ויותר קונסטרוקציוניסטים (הבנייתיים). אף שברמה אחת אני מזדהה עם ארבל (ועם חומסקי), וגם אני איני יכול או רוצה להימלט מההומניזם, הרי ברמה אחרת נדמה לי שארבל מנהלת דיון על פוקו ולא עם פוקו, כלומר דנה אותו על בסיס הנחות שהוא שולל את תקפותן.

מקורות

Horkheimer, M. & Adorno, T. W. (1973). *The Dialectic of Enlightenment*. London: Allen Lane.